

ATATÜRK DÖNEMİ TÜRKİYE- AZERBAYCAN İLİŞKİLERİNDE “MÜLTECİLER”, “MUHÂCİRLER” VE “ESİRLER” KONUSUNDA BAZI TESPİTLER

Nuri Köstüklü*

Öz

Bu bildiriye, TBMM'nin açılışından 1920'li yılların sonlarına kadar Türkiye- Azerbaycan ilişkilerinde zaman zaman ön plana çıkan *mülteciler*, *muhâcirler* ve *esirler* meselesine, konu ile ilgili mevcut sınırlı çalışmaların ötesinde, tamamen arşiv belgelerine özellikle *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi* ve *Kızılay Arşivi* kayıtlarına dayalı olarak yeni bilgi ve belgelerle katkı sağlanmıştır. Söz konusu yıllarda, Ankara Hükümeti, Sovyet Rusya ve mevcut Azerbaycan hükümeti ile ilişkilerini bozmadan, Azerbaycan'dan gelen siyasi mültecilere ve muhâcirlere bir kardeş yakınlığı ile ilgi göstermeye ve onlara yardımcı olmaya çalışmıştır. Öbür taraftan, yeni savaştan çıkmış genç Türkiye Cumhuriyeti, kendi imkânsızlıklarına rağmen Sovyet Rusya'da ve özellikle Azerbaycan coğrafyasında kalmış bulunan savaş esirleri ve muhâcirleri yurda getirmek için özel bir gayret ve mesai sarf etmiştir. Türkiye'nin Bakü Konsolosluğunun bu alandaki çalışmalarına Azerbaycan Hükümetinin de kolaylıklar sağladığı görülmüştür. Bu ilişkiler tabii ki, Anadolu Türkleri ile Azerbaycan Türklerinin kardeşliğini pekiştiren sonuçlar doğurmuştur. Türk savaş esirleri ve muhâcirlerin anavatana getirilmeleri meselesi, genç Türkiye Cumhuriyeti'nin ileriki yıllarda da dış politikasında önemini hep muhafaza edegelmiştir. Bu araştırmada, Türk esir ve muhâcirlerin, Azerbaycan'ın hangi bölgelerinde yoğunlaştığı, bunların Türkiye'ye getirilmelerinde ne kadar yol ücreti ve diğer masrafların yapıldığı, esarete ve yolculukta yaşanan problemler ile esir ve muhâcirlerin yaş, cinsiyet ve medeni durumları hakkında ayrıntılı bilgilere ulaşılmıştır. Türk esir ve muhâcirlerin daha ziyade Bakü Konsolosluk bölgesinde Bakü, Gence ve Çulfa bölgelerinde yoğunlaştığı, bunlar arasında Erzurum, Kars ve İğdir doğumluların çoğunlukta olduğu görülmüştür. Esirlerin Anadolu'ya getirilmelerinde genellikle demiryolu tercih edilmiş ve günlük 1 ruble yevmiye ile diğer masrafları karşılanmıştır. Atatürk dönemi Türkiye- Azerbaycan ilişkilerinin anlaşılmasına katkı sağlayan bu gelişmelerin, askerî, sosyal ve mahallî tarih açısından da önemli veriler sunduğu söylenebilir.

Anahtar kavramlar; *Atatürk dönemi, Türkiye-Azerbaycan ilişkileri, Mülteciler, Muhâcirler, Esirler*

---

* Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, A. Keleşoğlu Eğitim Fak., Tarih Eğitimi Anabilim Dalı, Konya. E-posta: nkostuklu@konya.edu.tr

Abstract

Some Findings About “refugees”, “emigrants” and “slaves” in Turkey-Azerbaijan Relations in Atatürk’s Period

In this paper, a notable contribution was made to the subject of *refugees*, *emigrants* and *slaves* which sometimes came into prominence in Turkish-Azerbaijani relations from the inauguration of Turkish Grand National Assembly to the late 1920s with new information and documents gathered from especially the Prime Ministry Republic Archive and the Red Crescent Archive in addition to the present studies on the subject. In the abovementioned years, the government of Ankara behaved in a friendly way to political refugees who had come from Azerbaijan and helped them without ruining the relations with Soviet Russia and Azerbaijan. On the other hand, the young Turkish Republic, which had just ended the war, tried hard to bring the captives and emigrants left in Azerbaijan geography to the country in spite of limited possibilities. It was seen that the Azerbaijani government provided facilities for the work of Turkish Consulate in Baku in this subject. These relations, of course, resulted in the consolidation of the brotherhood of Anatolian and Azerbaijani Turks. The issue of bringing Turkish war prisoners and warriors to their homeland preserved its importance in the foreign policy of young Turkish Republic afterwards. In this research, detailed information was obtained about the areas of Azerbaijan where the Turkish prisoners and refugees had been concentrated; the fare and other expenses incurred to bring them to Turkey; the problems confronted in captivity and travelling; and the age, gender, and marital status of the prisoners and refugees. It was seen that Turkish prisoners and refugees; majority of whom had been born in Erzurum, Kars and Iğdır; were mostly concentrated in the Baku, Gence and, Culfa regions in the Baku Consulate area. Railroads were generally preferred for bringing prisoners to Anatolia and the daily cost of 1 rouble and other expenses were taken on. It can be said that these developments contributing to the understanding of Atatürk period Turkey-Azerbaijani relations present important information in terms of military, social and local history.

Key Words; *Atatürk’s Period, Turkey-Azerbaijan relations, Refugees, Emigrants, Slaves*

Giriş

TBMM’nin açılışından itibaren Ankara Hükümetinin dış politikasında Azerbaycan’la ilişkilerin özel bir yeri olduğunu görüyoruz. Bu ilişkilerde, *mülteciler*, *muhâcirler* ve *esirler* meselesinin 1920’li yılların sonuna kadar zaman zaman ön plana çıktığı söylenebilir. Özellikle, Mehmed Emin Resulzade önderliğinde kurulan Azerbaycan Demokratik Halk Cumhuriyeti’nin yaklaşık 2 yıllık ömrünün 27 Nisan 1920’de Bolşeviklerce sonlandırılmasını müteakip, yeni kurulan Sovyet Azerbaycanı rejimine muhalif olanların Türkiye’yi sığınacak ülkelerin başında görmeleri, bu yıllarda Türkiye- Azerbaycan ilişkilerinde “mülteciler” meselesini ön plana taşımış bulunuyordu. Bir taraftan Sovyet rejimi aleyhtarına ama kendi özünden olan ve asla ihmal edemeyeceği can kardeşi mülteciler, öbür taraftan emperyalizme karşı muhtaç olunan Sovyet dostluğunun muhafaza edilmesi gerekliliği çerçevesinde, Türkiye’nin mülteciler meselesinde çok akıllıca bir politika takip etmesi gerekiyordu. Ankara Hükümeti ile Azerbaycan arasındaki ilişkilerde mülteciler meselesi böyle hassas bir dengede yürütüldü.

Atatürk Dönemi Türkiye- Azerbaycan İlişkilerinde “Mülteciler”, “Muhâcirler” ve “Esirler” Konusunda Bazı Tespitler

Diğer taraftan, Türkiye'nin Moskova Büyükelçiliği ve Bakü Konsolosluğunu meşgul eden mesailerin belki de en başında, Birinci Dünya Savaşı sırasında Doğu cephesi mıntkasında Ruslar tarafından esir alınan Türk askerleri ve sivil şahısların sonraki yıllarda yurda getirilme çabaları geliyordu. Bu meselenin yanısıra, savaş şartlarının gereği olarak bir şekilde muhâcir durumuna düşmüş siviller ile Sovyet Azerbaycanı'nın siyasi şartlarından dolayı Anadolu'ya gelmek isteyen muhâcirlerin durumu da Türkiye'yi ilgilendiren önemli konular arasında idi.

TBMM'nin kuruluşundan Cumhuriyetin ilanına kadar olan sürede Türkiye- Azerbaycan ilişkilerinde mülteciler meselesinin ön plana çıktığını görüyoruz. Şimdi bu konudaki gelişmeleri belgelerin ışığında takip etmeye çalışalım

1. Mülteciler Meselesi

Yukarıda belirtildiği üzere, Azerbaycan Demokratik Halk Cumhuriyeti'nin 1920 Nisan sonlarında Bolşeviklerce sonlandırılması ve akabinde Azerbaycan Sovyet Şurasının kurulmasıyla, M. Emin Resulzade ve Bolşevizm aleyhtarı olanlar için sıkıntılı günler başlamış bulunuyordu. Mevcut yönetimden baskı görenlerin ilk adresi Türkiye idi. Dolayısıyla, Azerbaycan'dan, başta Türkiye olmak üzere bazı ülkelere mültecî hareketi başladı. TBMM bu konuda bazı tedbirler almayı gerekli gördü. Gelişmelerle ilgili olarak 12 Kanun-ı evvel 1336 (1920)'de yayınlanan kararname, TBMM'nin Azerbaycan Türklerine bakışını anlama bakımından fevkalâde anlamlı gözükmetedir. Söz konusu kararnamede şu tespit ve kararların alındığı görölmektedir;

İran ve Azerbaycan Türklerinin pek çoğunun başlarındaki yöneticilerin baskısından zor durumda kaldıklarından bahisle bu kişilerin Van ve yöresine gelmekte oldukları ancak askerlik vs. gibi kanunî bazı yükümlülüklerden korkarak tekrar memleketlerine geri dönmeye başladıkları, dolayısıyla Türkiye'ye gelecek olanları da niyetlerinden vaz geçirdiği vurgulanarak, bu gibi mültecî ve muhâcirinin askerlikten ve diğer mükellefiyetlerden geçici bir zaman için istisna tutulması halinde bu insanların Van ve yöresine gelmelerinin sağlanabileceği ifade edilmektedir. Kararnamede, bu beklentilerin gerekçeleri arasında I. Dünya Savaşı'nda nüfus itibarıyla en çok kayba uğrayan Van vilayetinde arazinin boş kalması ve bölgede (Rus-Ermeni baskı ve katliamları sonucu) azalan Türk nüfusunun çoğaltılması ifade edilmekle birlikte, bu iradenin arka planında, esasen Misak-ı Milli'nin 5. maddesinde de vurgulandığı üzere, Türkiye dışındaki Türk ve Müslümanların haklarını savunmak veya problemlerine ortak olmak gibi bir niyetin saklı olduğu da rahatlıkla

söylenbilir. Söz konusu kararnamede, Van Valiliđi ve Dahiliye Vekâletinin ilgili yazışmalarına atfen 30 Nisan 1329¹ (13 Mayıs 1913) tarihli İskân-ı Muhâcirin Nizamnamesi'nin 1. ve 2. maddelerinde hükümetin özel izniyle muhâcir sıfatıyla kabul olunanların 28. maddedeki ayrıcalıktan faydalanabileceği ifade edilerek, Van havalisine gelecek olan Azerbaycan Türklerinin muhâcir sıfatıyla Osmanlı tabiiyetine kabulleri² ve o havalie iskanları Vekiller Heyetinin 12 Kanun-ı evvel (Aralık) 1336 (1920) tarihli toplantısında karara bağlanmıştır³.

Kararnamede geçen “muhâcir” ifadesinden, İskân-ı Muhâcirin Nizamnamesi'nin 2. maddesine göre, Osmanlı tebaasına geçmek isteyen mültecilerin kast edildiği anlaşılmaktadır.

Takip eden aylarda, Anadolu'ya yönelik mültecî akını devam ediyordu. Tabii ki, bunlar için yapılacak masrafların da dönemin hükümeti tarafından yasal bir zemine oturtulmak mecburiyeti bulunuyordu. TBMM Vekiller Heyeti 4 Mayıs 1337 (1921) tarihli oturumunda Dahiliye Vekâletinin ilgili tezkerelerine istinaden; “memleketlerinde husule gelen vaziyet-i siyasiye neticesi olarak gördükleri taziyk üzerine Azerbaycan'dan Anadolu'ya iltica eden siyasi mültecilerin muhâcirin tahsisatından” masraflarının karşılanması kararına varmıştır⁴. Muhtemelen, yapılan masraflar bu kanaldan sağlanmaya çalışıldı.

Günler geçtikçe iltica talepleri gittikçe artıyordu. Bunlardan birisi de Azerbaycan'ın Kars Konsolosu İslâm Bey'in iltica isteği idi. İslâm Bey, Şark Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa'ya müracaat ederek; Ermeni ve Rus konsoloslarının kendi aleyhinde hükümetleri nezdinde yaptığı propagandanın Bakü'de etkili olduğundan bahisle, Bakü'ye çağırılması durumunda idam

¹ Belgede bu tarih 30 Nisan 1330 olarak verilmiştir. Halbuki İskân-ı Muhacirin Nizamnamesi 30 Nisan 1329 tarihlidir. (*Nizamname* 1329)

² 1913 yılında çıkarılan İskân-ı Muhacirin Nizamnamesi'nin metinde de atf yapılan ilgili maddeleri şöyledir; madde 1: Muhacirin kabulü ve tayin-i mahall ve suret-i iskanları hükümet-i seniyyenin yed-i ihtiyarındadır. Usul-i mahsusası dairesinde tebaiyyet-i Osmaniyyeyi ihraz etmeyen muhacirin kabul ve iskan olunmaz. Madde 2: Muhacirin iki kısımdır. Birincisi hükümet-i metbualarından istihsal-i mezuniyetle terk-i tebaiyyet ederek gelenler, ikincisi mültecî olarak gelüp de tebaiyyet-i Osmaniyye'ye dahil olmak istid'asında bulunanlardan hükümetçe muhacir sıfatıyla kabulüne karar verilenler. Madde 28: Muhacirinin tarih-i hicretlerinden itibaren altı sene tekalif-i askeriyeden ma'füv (afv olunmuş) olmaları...ve iskan edildikleri günden itibaren iki sene tekalif-i maliyeden ma'füv tutulmaları hakkındaki (önceki kanun hükmü) bakidir. (6 Cemaziye'l-ahir 1331/30 Nisan 1329 tarihini taşıyan 45 maddelik Nizamname için bkz., *Nizamname* 1329; Nizamnamenin transkripsiyonu için bkz., Halaçoğlu 1995, s.110-115))

³ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (=BCA), 30.18.1.1. Kutu:2, Dosya:24, Sıra no:3.

⁴ BCA, 30.18.1.1. Kutu:3, Dosya:18, Sıra no:16

Atatürk Dönemi Türkiye- Azerbaycan İlişkilerinde “Mülteciler”, “Muhâcirler” ve “Esirler” Konusunda Bazı Tespitler

edileceğini ifade etmiştir. Karabekir Paşa da durumu 16 Ocak 1922 tarihli telgrafı ile Hariciye Vekâletine iletmiş ve konu İcra Vekilleri Heyetinin 17 Ocak tarihli toplantısında ele alınarak İslâm Bey’in, Bakü tarafından azledilmesi durumunda, Şark Cephesi mıntıkası haricinde ikâmeti şartıyla ilticasının kabulüne karar verilmiştir⁵.

Bu günlerde bir başka iltica örneği de Türkiye’nin Tebriz Başkonsolosluğunda yaşandı. Tebriz Başkonsolosu Kadri Bey’in Şark Cephesi Komutanlığına gönderdiği rapordan anlaşıldığına göre, çoğunluğu Bolşevik aleyhtarı oldukları için Kafkas ve Azerbaycan’dan firar edip Tebriz’e gelen subay ve sivil şahısların memleketlerine dönmeleri mümkün olmadığından Türk vatandaşlığına geçmek istemişlerdi. Şark Cephesi Komutanlığı, bu gibi şahısların istisnâ surette vatandaşlığa kabulleri talebi ile durumu Hariciye Vekâletine bildirmiş, Vekâlet de 12 Şubat 338 (1922) tarihli tezkere ile konuyu İcra Vekilleri Heyetine arz etmiş idi. İcra Vekilleri Heyetinin 19 Şubat 38 tarihli toplantısında konu müzakere edilmiş ve “merasim-i kanuniye haricinde muamele îka edilemeyeceği” kararına varılmıştır⁶. Bu ifadelerden, “*istisnai surette*” değil de kanun çerçevesinde yani yukarıda bahsedilen *İskân-ı Muhâcirin Nizamnamesi* çerçevesinde iltica taleplerinin belki de aleniyetten uzak değerlendirildiği akla yatkın görülmektedir. Çünkü bu günlerin siyasî şartları, Ankara Hükümetinin, alenî olarak bazı kararları alıp uygulamasında problemler doğurabilecek özellikte idi. 1921 Moskova ve Kars Antlaşmaları ile Türkiye Sovyet Azerbaycanı’nın varlığını tanımış bulunuyordu. Öbür taraftan genç Ankara Hükümetinin, dış politikada Sovyet Rusya’nın dostluğuna da ihtiyacı vardı. Bütün bu siyasî dengeler içinde, temkinli olarak mağdur Azerbaycanlı kardeşlerinin yanında olmaya çalışıyordu. Meseleye Rusya açısından bakılacak olursa, Kafkaslarda Sovyet rejimini henüz yerleştirmeye çalışan Rusya, halkının çoğunluğu Türk olan Kafkas coğrafyasında, “mültecilerden yararlanarak Türkiye’nin bölgedeki etkinliğini artırmasından endişe duyuyor ve Sovyet istihbaratı Azerbaycanlı Türk siyasî mültecileri arasına kendi casuslarını yerleştirmekten de geri durmuyordu”⁷. Dolayısıyla Ankara Hükümeti, Azerbaycan siyasî muhâceratı karşısında bütün bu durumları hesaba katarak politika geliştirmek durumundaydı⁸.

⁵ BCA, 30.18.1.1. Kutu:4, Dosya:44, Sıra no:10

⁶ BCA, 30.18.1.1. Kutu:4, Dosya:48, Sıra no:16

⁷ Attar ve Şimşir, 2013, s.122,125; Bu casuslardan biri Ahmet Ağaoğlu’nun yeğeni, Abdülvahap Mehmetzade idi. (a.g.e., s.125)

⁸ Türkiye, Moskova’nın baskılarına hedef olmadan, Azerbaycan siyasî muhaceratına el altından destek vermeyi fırsat buldukça sürdürmüştür. Bu konuda bizzat Mustafa Kemal Paşa’nın talimatı olduğunu biliyoruz. Mesela bu çerçevede, Mustafa Kemal Paşa’nın önerisiyle Ahmet

Azerbaycan'da, Sovyet rejiminin kurulmasıyla başlayan mülteci harekâtı, rejimin yerleşmesini müteakip gittikçe arttı. Türkiye'nin doğu vilayetlerinin yanısıra özellikle İstanbul mültecilerin barınağı haline geldi. 1921 yılında İstanbul'un hemen yanıbaşında 7 büyük mülteci kampı bulunuyordu. 1921 yılının ilk iki ayı içinde Bolşevik zulmünden kaçan İstanbul'daki mülteci sayısı 75.000'i buldu. Bu sayı, M. Emin Resulzade'nin de gelmesi ile zaman içerisinde gittikçe arttı⁹.

Mevcut dış politikanın hassas dengeleri içinde, Türkiye'nin Azerbaycanlı siyasî mültecilere gerekli insanî yardımlarda bulunmasına, mülteciler kayıtsız kalmamış ve her fırsatta şükranlarını ifade etmişlerdir. Bu cümleden olmak üzere sâbık Azerbaycan Meclis-i Mebusanı üyeleri nâmına vekâlet en Dr. Hüsnü Refî Bey'in Hilal-i Ahmer Cemiyeti Riyasetine gönderdiği teşekkür mektubu oldukça anlamlıdır;

“Pek Muhterem Reis Beyefendi Hazretleri:

Merkez-i muallâ-yı hilafete iltica etmek mecburiyetinde kalan Azerbaycan muhâcirlerine Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından gösterilen himaye ve muâvenet Dersaadet'de bulunan bilumum Azerbaycanlıların kalplerinde derin ve pek samimi bir teheyyüş husule getirmiş ve büyük kardeşleri Osmanlı Türklerine karşı fevkalâde minnetdar kaldıklarını iblağa bizi tavsit etmişlerdir.

Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyetinin Azerî Türklerine bir hatıra-i teâvün ve hiss-i mübeccel-i millî telkîn eden işbu kıymetdar himmeti her iki kan kardaş Türkleri yek diğerlerine lâ-yezal bir rabîta ile takrîb edilmesi avâmilden olmasına nazaran pek samimî ve amîk teşekküratımızı riyaset-i aliyyelerine arz ile kesb-i şeref eyleriz efendim hazretleri. 29 Teşrin-i evvel 1922.

sâbık Azerbaycan Meclis-i Mebusanı

Azaları namına vekâleten Dr. Hüsnü Refî¹⁰.

Bu ifadeler ve kullanılan üslup, Türkiye'nin Azerbaycan siyasî mültecilerine yönelik tutum ve yaklaşımının Sovyet rejimi aleyhtarı Azerbaycan Türkleri açısından nasıl bir anlam taşıdığını gözler önüne sermektedir.

Takip eden zaman içerisinde “mülteciler” meselesinin önemini yitirmediği söylenilebilir. Bu süre içerisinde, tabîi olarak Türkiye'deki mültecilerin değişik problemleri veya ihtiyaçları olagelmıştır. Bu ihtiyaçlar karşısında Ankara Hükümeti yasal zeminde mümkün olduğu kadar yardımcı olmaya devam etti. Bir örnek vermek gerekirse, mülteci olarak İstanbul'da bulunan önemli isimlerden Hüsrev Safer Alizade, hastalığı ve diğer bazı

Ağaoğlu'na 12.000 lira aktarılmıştı ki, bu paranın Müsavatçılara (Sovyet aleyhtarı Azeri milliyetçileri) verilmesi öngörülmüştü (Attar ve Şimşir, 2013 s.123).

⁹ Attar ve Şimşir, 2013, s.117-118.

¹⁰ Kızılay Arşivi, 74/223.

Atatürk Dönemi Türkiye- Azerbaycan İlişkilerinde “Mülteciler”, “Muhâcirler” ve “Esirler” Konusunda Bazı Tespitler

sebeplerden dolayı 31 Mayıs 1923'te Bursa'ya gitmek arzusunda bulunmuş, onun bu isteği, 1 hafta içinde ilgili makamlarca değerlendirildikten sonra gerekli yardımlar sağlanarak karşılanmıştır¹¹.

Ankara Hükümetinin Azerbaycan ile ilişkilerinde, “mülteciler” meselesinin yanısıra, “esirler” ve “muhâcirler” konusunun da ciddi bir mesai harcadığı görülmektedir. Bu konudaki gelişmelere aşağıdaki bazı örnekler çerçevesinde değinilecektir.

2. “Esirler” ve “Muhacirler” Konusunda Bazı Uygulamalar

Bilindiği üzere, Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya'ya esir düşen Türk askerlerinin durumu önceleri Osmanlı Hükümeti ve TBMM'nin kuruluşundan sonra da Ankara Hükümeti tarafından takip edilegelmiştir. 28 Mart 1921'de Ankara ile Moskova arasında imzalanan Esir Mübadelesi Sözleşmesi çerçevesinde bazı gelişmeler olmuş ve peyderpey esirler Anadolu'ya getirilmeye başlanmış ise de¹² 1926 başlarına gelindiğinde esirler konusu Türk-Sovyet ilişkilerinde önemini muhafaza etmeye devam ediyordu. Ankara Hükümeti, Moskova Büyükelçiliği ve Azerbaycan dahil diğer Sovyet Cumhuriyetlerindeki konsolosluklar vasıtası ile, bu coğrafyalarda kalmış Türk savaş ve sivil esirler ile savaş sırasında muhâcir olarak Anadolu dışına çıkmak mecburiyetinde kalmış olan vatandaşlarını Türkiye'ye getirme gayreti içindeydi. Bu çerçevede 22 Şubat 1926'da kabul edilen 750 Numaralı Kanun¹³ ile yasal zemin hazırlanmıştı. Söz konusu kanun; “*Türkiye ile Rusya'da dağınık bir halde kalmış harp esirlerinin...elçiler ve şehbenderler vasıtası ile (tebaa sevki) muamelesi*”ni içeriyor ise de, kanunun uygulanmasında sivil esirler ile muhâcirlerin de dikkate alındığı görülmektedir. Bu yüzden, savaş esiri, sivil esir ve muhâcir sevki birlikte yürütüldüğü için araştırmamızda farklı olarak tasnif edilmeyip aynı başlık altında alınması birbakıma zorunlu hale gelmiştir.

Şimdi, Azerbaycan coğrafyasında kalmış esirler ve muhâcirlerin durumu ve getirilme şartlarının anlaşılmasına katkı sağlayacak, Ankara Hükümetinin, Moskova ve Bakü ile olan bazı ilişkileri mercek altına alınacaktır.

¹¹ İstanbul Mebusu Şükrü, Heyet-i Vekile Reisi Rauf Bey'e 31 Mayıs 1923'te gönderdiği yazıda zamanında vatanına hizmet eden ve şimdi memleketimizde mülteci olarak bulunan Azerbaycanlı Hüsrev Bey'in perişan ve hasta olduğundan Bursa'ya gitmek istediğinden bahisle tedavisi ve maişetini temine yardımcı olmak gerektiğini ifade etmiştir. Dahiliye Vekâleti, Erkan-ı Harbiye Riyaseti ve İcra Vekilleri Heyeti Riyaseti arasında geçen yazışmalar sonunda kendisine izin verilmiştir. (BCA., 30.10.0.0. Kutu:116, Dosya:807, Sıra no:1(8 belge)

¹² Bu konuda bkz., Kutlu 1997. Esirler konusunda ciddi bir çalışma olan bu araştırmada, 1926'ya kadar olan gelişmeler ele alınmıştır. Ayrıca bkz., Köstüklü 2012.

¹³ TBMM Zabıt Ceridesi, 15.02.1926 tarihli 56. İçtima, Ankara 1977, C.22, s.210, 276.

1926 yılı yaz aylarında, Ankara Hükümeti Hilal-i Ahmer vasıtası ile, Azerbaycan ve diğer Sovyet Cumhuriyetlerinde bulunan savaş esiri, sivil esirler ve muhâcirlerin anavatanına getirilmeleri hususunda önemli bazı adımlar attı. Türkiye'nin Moskova Büyükelçiliğinin Hilal-i Ahmer Cemiyeti Riyasetine gönderdiği 7 Ekim 1926 tarihli yazıdan anlaşıldığına göre, Sovyet Rusya coğrafyasında kalmış esirlerin yurda getirilmesi amacıyla Türkiye'den daha önce gönderilmiş 11850¹⁴ liranın karşılığı olan 12339 ruble 9 kapık konsolosluklara dağıtılmıştır. Buna göre; 4000 ruble Bakü, 1000 ruble Erivan, ve 1000'lerden 2000 ruble Odesa ve Batum Konsolosluklarına gönderilmiş, geri kalan 5339 ruble 9 kapık merkez Moskova Büyükelçiliği uhdesinde kalmış bulunuyordu¹⁵. Durum, Hariciye Vekâleti vasıtasıyla Hilal-i Ahmer Cemiyeti Riyasetine ayrıca bildirilmiştir¹⁶.

Bahsedilen amaçla kendisine 4000 ruble gönderilen Bakü Konsolosluğu, öncelikle Moskova Büyükelçiliğinden aldığı talimat gereğince, “üserâ ve muhâcirîn”in, yoğun bulunduğu mahallerde muhtemelen Kasım ayında tespitler yapmış¹⁷ ve daha sonra yurda dönmek isteyen kişilerle ilgilenmiştir. Bu tespitin gerekçesini ve bu kişilerin durumunu T.C. Hariciye Vekâleti şu ifadelerle dile getiriyordu: “Memleketimize gelmek isteyen birçok üzere ve muhâcirinin vesâitsizlik ve fakru zaruretden dolayı harekete gelemeyüp, oldukları mahallerde kalmak ızdırarında buldukları haber alındığından bu gibilerin en ziyade mütekâsif (yoğun) bulunduğu Azerbaycan havalisinde bizzat keş-i güzarla tedkikat eylesmesi lüzûmu Bakü Şehbenderliğine tebliğ”¹⁸ edilmiştir. Bu ifadelerden ve gönderilen paranın miktarından, Sovyet Cumhuriyetleri içerisinde en fazla esir ve muhâcirin Azerbaycan coğrafyasında bulunduğu kanaati ortaya çıkmaktadır. Öte yandan, esir veya muhâcirlere gerekli duyurunun yapılabilmesi için Bakü'de yayınlanan Türkçe “Komünist” gazetesine ilanlar verilmiştir¹⁹.

Tabii ki bu işlemlerin yürütülmesinde Azerbaycan Hükümetinin de 28 Mart 1921 tarihli Esirlerin Mübâdelesi Antlaşması çerçevesinde Türk Konsolosluğuna yardımcı olduğu söylenilebilir.

¹⁴ Bazı yazışmalarda (*Kızılay Arşivi*; 1458/6.6) bu rakam 11.800 lira olarak belirtilmekle birlikte diğer yazışmalar karşılaştırıldığında toplam rakamın 11850 lira olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁵ *Kızılay Arşivi*; 1458/6.6

¹⁶ *Kızılay Arşivi*; 1458/6.7; bu yazışma, 24 Temmuz 1926 tarihli yazıya cevaben yazıldığından, söz konusu esirlerle ilgili teşebbüsün Temmuz ayı veya daha önceden başladığını anlıyoruz.

¹⁷ Moskova Büyükelçiliğinin 9 Kasım 1926 tarihli yazıları gereğince Bakü Şehbender Vekili Celal Bey, esirleri ve muhâcirleri tespit maksadıyla bazı yerlere bizzat gitmiş ve yaptığı masrafi da (204 ruble 60 kapık) ayrıntılı bir şekilde bir tutanakla kayıt altına almıştır (*Kızılay Arşivi*; 1458/2.13).

¹⁸ *Kızılay Arşivi*; 1458/2.4

¹⁹ *Kızılay Arşivi*; 1458/2.9, 2.10

Atatürk Dönemi Türkiye- Azerbaycan İlişkilerinde “Mülteciler”, “Muhâcirler” ve “Esirler” Konusunda Bazı Tespitler

Şimdi, bazı asker ve sivil esirlerin ve muhâcirlerin, hangi şartlarda nasıl esir veya muhâcir oldukları ve yurda getirilişleri hususunda belgelere yansımış olan bazı kayıtlar ele alınacaktır. Sözkonusu kayıtların, siyâsî, askerî ve sosyal tarih ile mahallî tarihe katkı sağlayabileceği düşüncesiyle burada verilmesi uygun görülmüştür. Şüphesiz bu gelişmeler, Atatürk Dönemi Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin anlaşılmasına da ışık tutacaktır. Aşağıda verilen kayıtların çoğunda Türkiye'nin Bakü Konsolosu (Şehbenderi) Ferid, Konsolos Vekili Celal ve Kaçınlar Fuad imzaları bulunmaktadır. Şimdi bu gelişmeleri sunuyoruz;

23 Kasım 1926'da Bakü'den Batum yoluyla yurda sevk edilen 10. Fırka 29. Alay, 1. Tabur, 3. Bölükten esir, İzmir Karaburun kazasının Eğlenhoca köyünden 1304 doğumlu Karahasanoğullarından Hacı Ahmed oğlu Saadetin'e 15 ruble verildi²⁰.

12 Aralık 1926'da Kuzey Kafkasya'daki Razşivatka(?)'dan²¹ Bakü ve Batum yoluyla yurda sevk edilen, 3. Fırka, 8. Alay, 3. Tabur, 10. Bölükten esir Trabzon Pınar mahallesinden 1313 doğumlu Hacı Ömer oğlu Mehmed; 31. Fırka, 93. Alay, 3. Tabur, 10. Bölükten esir Giresun İncegariş köylü İbiçoğullarından 1294 doğumlu Hasan Oğlu Hamid; 39. Alay, 1. Tabur, 1. Bölükten Esir Nıksar İpsimara (Günlüce) köylü 1302 doğumlu Receboğullarından Ali Osman oğlu Mahmud'a 5 günlük yol ve iâşe masrafı için toplam 120 ruble 69 kapık ödenmiştir²².

Gence- Maraga güzergâhından yurda gönderilen Iğdır muhâcirlerinden içlerinde 1 yaşından 8 yaşına kadar 6 çocuğun da bulunduğu 14 kişinin bilet ve 2 günlük iâşe masrafları için bunların sevkine memur edilen Iğdır Sürmeli nahiyesi Zülfikar köyünden Meşhedi Hüseyin oğlu İsmail'e 7 Nisan 1927'de 169 ruble verildi²³.

Kars muhâcirlerinden Zarşad kazası Vezene? köylü Oruçoğullarından Kurban oğlu Şahvar'a Bakü- Gümrü güzergâhından köyüne gidebilmesi için 2 günlük iâşe bedeli ile birlikte 13 ruble 66 kapık ödeme yapılmıştır²⁴.

²⁰ Kızılay Arşivi; 1458/2.11.

²¹ Kuzey Kafkasya'da bir yerleşim birimi olmalı.

²² Kızılay Arşivi; 1458/2.12; Kızılay Arşivi; 1458/2.8

²³ Kızılay Arşivi; 1458/2.2; Bu kişiler şunlardı:

Mir İsmail oğlu Mir Cemil (18 yaşında), Validesi Zehra Beğim? Mir Fetullah kızı (30 yaşında), Biraderi Naci (8 yaşında), Biraderi Ramiz (5 yaşında), Hacı Rıza oğlu Hacı (46 yaşında), Zevcesi Ümmü Mehmed kızı (35 yaşında), Oğlu Süleyman (8 yaşında), Oğlu Mehmed (4 yaşında), Kızı Saritel (1 yaşında), Kızı Karatel (1 yaşında), Hüseyin oğlu İsmail Meşhedi (40 yaşında), Hemşiresi Türkan? (19 yaşında), Esed Meşhedi Hüseyin oğlu (32 yaşında), Zevcesi Gülcefer? (21 yaşında), (Kızılay Arşivi; 1458/2.2; 1458/2.).

²⁴ Kızılay Arşivi; 1458/2.1.

Birinci Dünya Savaşı'nda Ruslar tarafından esir alınarak Rusya dahiline sevk edilen Trabzon kazasının Firoz mahallesinden Beşlioğlu Ahmet kızı Zehra ile çocukları Rıfki ve Nuriye'ye Bakü'de ikâmeti ve daha sonra Batum yoluyla Türkiye'ye gidişi için 10 günlük iâşe ve diğer masraflar karşılığı olarak 18 Mayıs (1927) günü 34 ruble 18 kapik ödenmiştir²⁵.

Yine bu günlerde, savaş esirlerinden Milas kazasının Kızılağaç köyünden İmamoğullarından 1308 doğumlu Ali oğlu Hüseyin'e Batum istikametinden ülkeye gidişi için 21 ruble verildi²⁶.

Bakü Konsolosluğunun Azerbaycan coğrafyasında bulunan Türk esir ve muhâcirlerinin yurda gönderilmesiyle ilgili yaptığı bütün bu faaliyetler ve masraflar aylık olarak kuruşu kuruşuna Moskova Büyükelçiliğine oradan da Hariciye Vekâleti ve Hilal-i Ahmer Cemiyeti Riyasetine bildiriliyordu²⁷.

Tabii ki muhtaç olanlara maddî yardım yapılıyor durumu iyi olanlar ise, yine Konsolosluğun marifeti ile Türkiye'ye sevk ediliyor idi. Bu cümleden olmak üzere Mayıs sonlarına gelindiğinde 15 savaş esiri²⁸ ve 31'i İğdirli, 14'ü İğdir'ın Sürmeli nahiyesi toplam 45 muhâcir²⁹ herhangi bir ödeme yapılmadan memleketlerine gönderilmeleri sağlanmış oldu.

Bakü Konsolosluğunun Azerbaycan'da bulunan Türk esir ve muhâcirlerinin Türkiye'ye sevki çalışmaları mevcut Azerbaycan resmî makamlarının da katkılarıyla devam ediyordu.

---

²⁵ Kızılay Arşivi; 1458/10.3

²⁶ Kızılay Arşivi; 1458/10.2

²⁷ Mayıs 1927 ayı zarfında Hilal-i Ahmer Cemiyeti tahsisatından Bakü Konsolosluğunca yapılan sarfiyat cedveli 20 Haziran 1927'de Moskova Büyükelçiliğince Hilal-i Ahmer Cemiyetine gönderilmiştir (Kızılay Arşivi; 1458/10.)

²⁸ Memleketleri ve bazılarının doğum tarihleriyle bu savaş esirleri şunlardır;

İsmail oğlu Abdullah (Kayseri Develi Süleymanlı karyesi-1288), Ali oğlu İbrahim (Sivas Aziziye Sarı...karyesi -1302), Sevinç? Oğlu İsmail (Sivas), Atakoğlu Ali (Bursa), İsmail oğlu İbrahim (Keskim?), İbrahim oğlu Mehmed (Keskim?), Ahmed oğlu Rüşdi (Keskim?), İbrahim oğlu Saadeddin (Balıkesir Bigadiç Kayırlar karyesi- 1310), Tahsin oğlu Neş'et (İzmit Ömerağa mahallesi- 1302), Mustafa oğlu Mehmed (Yusufeli), Hacı Ahmed oğlu Saadeddin (İzmir), Tahir oğlu Ali, (Bursa Yenişehir Çeltikçi karyesi 1302), Mustafa oğlu Mehmed (Milas), Hacı oğlu Nuri (Erzurum), Safer oğlu Şamil (Erzurum) (Kızılay Arşivi; 1458/2-6).

²⁹ Memleketleri İğdir'a ve İğdir Sürmeli nahiyesine sevk edilen 45 kişi şunlardır;

İğdir'a gönderilenler: Himmət oğlu Ahmed (zevcesi, iki oğlu ve iki kızı ile), Himmət oğlu Samed (zevcesi ve bir kızı ile), Kamer oğlu Sadık (zevcesi, bir oğlu ve bir kızı ile), Hasan oğlu Kasım (bir biraderi ile), Ali Kahraman oğlu Kadim (zevcesi ile), Mehmed Oğlu Abdülali (bir zevcesi, bir oğlu, bir kızı ile), Cafer oğlu Mehmed Kerim, Halil oğlu Cevad (zevcesi ve iki kızı ile), Mir Sadık oğlu Mir Esadullah (zevcesi ve üç kızı ile),

Sürmeli'ye gönderilenler: Meşhedi Hüseyin oğlu Esad (zevcesi ve hemşiresi ile), Cabbar oğlu Mehmed (zevcesi ve iki oğlu ile), Hacı Rıza oğlu Hacı (zevcesi, 2 oğlu ve 3 kızı ile) (Kızılay Arşivi; 1458/2.5).

Atatürk Dönemi Türkiye- Azerbaycan İlişkilerinde “Mülteciler”, “Muhâcirler” ve “Esirler” Konusunda Bazı Tespitler

5. Hafif Süvari Alayı 4. Bölük efradından iken Ruslara esir düşen ve esaret yıllarının büyük bölümünü Sibiryâ'da geçirmiş olan Erzurum Pasinler kazası Keçesor köylü 1304 doğumlu Mozaoğullarından Mehmed oğlu Abdullah'a, kimlik bilgilerinin teyidi için Bakü'de kaldığı 22 günlük iâşe ve Bakü-Kars tren ücreti olarak 13 Haziran (1927)'de 50 ruble ödendi³⁰.

Rus işgali sırasında memleketinden Azerbaycan'a muhtemelen Gence'ye hicret etmek mecburiyetinde kalan İğdır kazası Sürmeli köylü Cabbar oğlu Mehmed, 18 Haziran (1927) günü, beraberinde 30 yaşındaki eşi ve oğulları 6 yaşındaki Yunus ve 2 yaşındaki İdris ile Gence'den İğdır'a geri dönmek üzere kendisine 47 ruble yardım yapılmıştır³¹.

Savaş esirlerinden Sivas vilayeti Zile kazası İsa-yı sağır (Küçüközlü) köylü 1313 doğumlu Mehmed oğlu Halil, refakatinde eşi 28 yaşındaki Fatıma, oğlu 3 yaşındaki Mehmet Ali ve kızı 4 yaşındaki Şerife olduğu halde Batum üzerinden Türkiye'ye dönebilmek için kendisine 10 Ağustos (1927) günü 33 ruble ödeme yapılmıştır³².

Doğu cephesinde 10. Kafkas Alayı, 29. Tabur, 1. Bölükte başçavuş iken Ruslara esir düşen Denizli Çal Şeyhülvan köylü Mehmed Ali Çavuş oğlu Osman Zühdi'ye, Bakü-Batum yoluyla Türkiye'ye dönebilmesi için 23 Ağustos günü tren ücreti ve 3 günlük iâşe bedeli olarak 15 ruble verilmiştir³³.

Esir ve muhâcir sevki sırasında trajik durumlarla da çok karşılaşılıyordu. 3 Ekim (1927) günü memleketi Erzurum'a dönebilmesi için kendisine 38 ruble yardım yapılan Erzurumlu Ali Cuma, Birinci Dünya Savaşı'nda Ruslar tarafından esir alınıp Kafkas'a götürüldüğünde henüz 3 yaşında idi³⁴.

10 Ekim'de, 1314 (1898) doğumlu Tortumlu Yusuf oğlu Mevlüd'e, beraberinde eşi Praskofya, oğlu 3 yaşında Ali ve kızı 5 aylık Suna için Bakü-Gümrü güzergâhından memleketine gönderilmesi için 50 ruble yardım yapıldı³⁵. Burada dikkati çeken husus, 17 yaşında Ruslara esir düşen Yusuf oğlu Mevlüd'ün, esaret döneminde muhtemelen yabancı bir kadınla evlenerek yuva kurmuş olduğudur. Tespit edilen esir veya muhâcirlerin sevkine devam ediliyordu.

6. Kolordu, 25. Fırka, 75. Alay, 1. Tabur, 3. Bölük efradından iken esir düşen 1303 Doğumlu Hadımköylü Veli oğlu Receb'e, Bakü-Batum

---

³⁰ Kızılay Arşivi; 1458/11.1

³¹ Kızılay Arşivi; 1458/11.2.

³² Kızılay Arşivi; 1458/ 5.3

³³ Kızılay Arşivi; 1458/ 5.2

³⁴ Kızılay Arşivi; 1458/4.1

³⁵ Kızılay Arşivi; 1458/4.

güzergâhından memleketine sevki için 24 Kasım (1927)'de 20 ruble 50 kapık ödeme yapıldı³⁶.

İğdir muhâcirlerinden Abbas Kulu Mustafa, eşi 31 yaşındaki Şevket, oğlu 5 yaşındaki Muharrem ve diğer oğlu 2 yaşındaki Şahmar ve biraderi 19 yaşındaki Yunus ile Gence- Maraga güzergâhından İğdir'a gönderilmek üzere yol ve üç günlük iâşe için 27 Kasım'da Bakü Konsolosluğunca kendisine 49 ruble 23 kapık verilmiştir³⁷.

Yine bu günlerde savaş esirlerinden olan Mecidözü kazası Ortaköy nahiyeli Hacı Hasanoğullarından Hasan oğlu Esad'ın eşi ve çocuğuyla birlikte Çulfa'dan Batum'a ve oradan da memleketine gidebilmesi için kendisine 11 Aralık (1927) günü 43 ruble 20 kapık yardım yapıldı³⁸.

Sovyet coğrafyasındaki Türk Konsoloslukları ile Moskova Büyükelçiliği arasında yapılan yazışmalardan, Türk esir ve muhâcirlerin, yurda gönderilme işlemlerinin 1928 yılı ortalarına kadar devam ettiği anlaşılmaktadır. Bütün bu yapılan sevkiyat ve masraflar ayrıntılı bir rapor halinde Moskova Büyükelçiliği tarafından muhtemelen Temmuz- Ağustos aylarında T.C. Hariciye Vekâletine arz edilmiştir³⁹.

1926-1928 yılları arasında Azerbaycan- Türkiye ilişkilerinde ciddi mesaiyi işgal eden Türk sivil ve savaş esirleri ile muhâcirler konusu, buraya kadar verilen örnekler çerçevesinde, kısaca analiz edildiğinde şu sonuçlara ulaşılması mümkün gözükmektedir;

1- Yazışmalardan ve tahsis edilen ödeneklerden, Kafkas coğrafyasındaki Türk konsoloslukları sorumluluk alanlarında en fazla Bakü Konsolosluğu bölgesinde yani Azerbaycan coğrafyasında Türk esir ve muhâcirlerin olduğu düşünülebilir.

2- Esir ve muhâcirlerin Türkiye'ye gönderilme sürecinde, Azerbaycan Hükümet yetkililerinin gerek vize işlemleri, gerekse kimlik tespiti vd. resmî işlemlerde Bakü Konsolosluğuna yardımcı olduğu söylenilebilir.

3- Türkiye'ye gönderilenler arasında Savaş esirlerinin yanı sıra bir o kadar da sivil esir ve muhâcirlerin çokluğu, Birinci Dünya Savaşı'nın Kafkas cephesi mıntikasında, sosyal bazı dramları da beraberinde getirdiğini gösteriyor. Trabzonlu Ahmed kızı Zehra ve 3 yaşındaki Erzurumlu Ali Cuma örneklerinde

---

³⁶ Kızılay Arşivi; 1458/3.3

³⁷ Kızılay Arşivi; 1458/3.1

³⁸ Kızılay Arşivi; 1458/3.2

³⁹ Kızılay Arşivi; 1458/6.1, 2; 1458/14.4, 5.

Atatürk Dönemi Türkiye- Azerbaycan İlişkilerinde “Mülteciler”, “Muhâcirler” ve “Esirler” Konusunda Bazı Tespitler

olduğu gibi kadınların ve çok küçük yaştaki çocukların esir alındığı bir dramla karşılaşırız⁴⁰.

4- Memleketleri açısından, savaş esirlerinde İzmir’den Kars’a kadar örnekler görünürken, sivil esirler ve muhâcirler Rus işgal bölgelerinde ve özellikle Kars, Erzurum ve Iğdır coğrafyasında yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Bu bölgelerden, muhâcerâtın artışında, Rus işgaliyle birlikte Ermeni terörünün varlığı gözardı edilmemelidir.

5- Yurda sevkedilecek esir ve muhâcirler arasında 12 yaşın altında küçük çocukların bulunması, esaret veya muhaceret yıllarında, zor şartlarda da olsa aile hayatını devam ettirenlerin bulunduğunu gösteriyor. Hatta, savaş esirlerinden Tortumlu Yusuf oğlu Mevlüd eşi Praskofya örneğinde görüldüğü üzere, esaret yıllarında yabancı hanımlarla evlenip yuva kuranlar da olmuştur.

6- Esir ve muhâcirlerin sevkinde verilen yardımların, vize vd. masraflar ile yol (tren) ücreti ve yevmiyeyi içerdiğini görüyoruz. İlaş için verilen yevmiye yetişkin bir kişi için 1 Rubleyi geçmiyordu. O günün rayiç fiyatlarıyla, Bakü-Gümrü tren bileti 15, Bakü-Batum tren bileti 12 Ruble olduğuna göre, 1 Rublenin alım gücünün oldukça düşük olduğunu söyleyebiliriz.

7- Örneklerden, Azerbaycan coğrafyasındaki esir ve muhâcirlerin daha ziyade, Bakü, Gence, Çulfa bölgelerinde yoğunlaştığını anlıyoruz.

Sonuç

Bütün bu veri ve analizlerden anlaşılacağı üzere TBMM, kuruluşundan itibaren kendi meseleleri ve maddi imkânsızlıklarına rağmen, Atatürk’ün ifadesi ile Türkiye dışındaki “dili bir, inancı bir, özü bir,” kardeşlerinin⁴¹ üzüntüsü ve sevincine ortak olmuştur. Bu cümleden olmak üzere, Azerbaycan’dan gelen siyasî mültecilere, Sovyet Rusya ve mevcut Azerbaycan Hükümetiyle ilişkileri bozmadan elinden gelen yardımı yaptığı görülmüştür. Bu durum tabii ki, Anadolu Türkleri ile Azerbaycan Türklerinin kardeşliğini pekiştiren sonuçlar doğurmuştur. Öte yandan, Birinci Dünya Savaşı’nın bıraktığı dramlardan biri olarak, Türk savaş esirleri ve muhâcirlerin anavatana getirilmeleri meselesinin

---

⁴⁰ Bu dramın boyutu yalnızca Anadolu’dan esir alınanlarla sınırlı değildir. Savaş sırasında kimsesiz ve bakıma muhtaç çocukların Bakü Müslüman Cemiyeti tarafından toplatılarak Kafkasya’nın çeşitli bölgelerinde himaye altına alındıklarını biliyoruz (Bu konuda bkz. Aslan 2000); Ayrıca 15. Kolordu bölgesinde savaş ve Ermeni terörü sonucu yetim ve öksüz kalmış binlerce çocuğun Kazım Karabekir Paşa tarafından himayeye alınıp eğitilmeleri ve hayata kazandırılmaları da burada hatırlanmalıdır. (Bu konuda ayrıntılı bir çalışma için bkz. Köstüklü 2001.

⁴¹ Memiş ve Köstüklü, 2005, s. VII.

de⁴², genç Türkiye Cumhuriyeti'nin dış politikasında önemini hep muhafaza edegeldiğini görülmüştür. Bu çerçevede, önceki yıllardaki mesâilere ilave olarak 1926-28 yıllarında da Azerbaycan'da bulunan esirler ve muhâcirler, mevcut Azerbaycan Hükümetinin de sağladığı kolaylıklar ile Türkiye'ye getirilmeye çalışılmıştır. Atatürk dönemi Türkiye- Azerbaycan ilişkilerinin anlaşılmasına katkı sağlayan bu gelişmelerin, askerî, sosyal ve mahallî tarih açısından da önemli veriler sunduğu söylenebilir.

---

⁴² Savaş esirleri, özellikle Rusya'da kalan Türk savaş esirleri konusu yakın tarihimizin önemli dramlarından biri olmuştur. Kayıtlarda, Ruslara esir olan Türk askerlerinden ancak 25 bin kadarının peyderpey yurda getirildiği anlaşılmakla birlikte, buna mukabil 40 bin civarında esirin akıbetinden maalesef haber alınamamıştır. (Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz., Kutlu 1997 ve Köstüklü 2012)

KAYNAKLAR

I-Arşiv Belgeleri

1-Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (=BCA)

- 30.18.1.1. Kutu:2, Dosya:24, Sıra no:3.
- 30.18.1.1. Kutu:3, Dosya:18, Sıra no:16
- 30.18.1.1. Kutu:4, Dosya:44, Sıra no:10
- 30.18.1.1. Kutu:4, Dosya:48, Sıra no:16
- 30.10.0.0. Kutu:116, Dosya:807, Sıra no:1(8 belge)

2-Kızılay Arşivi

- Kutu:74, Belge nu: 223.
- Kutu:1458, Belge nu: 6.6
- Kutu:1458, Belge nu: 6.7
- Kutu:1458, Belge nu: 2.13
- Kutu:1458, Belge nu: 2.4
- Kutu:1458, Belge nu: 2.9, 2.10
- Kutu:1458, Belge nu: 2.11.
- Kutu:1458, Belge nu: 2.12
- Kutu:1458, Belge nu: 2.8
- Kutu:1458, Belge nu: 2.2
- Kutu:1458, Belge nu: 2
- Kutu:1458, Belge nu: 2.1.
- Kutu:1458, Belge nu: 10.3
- Kutu:1458, Belge nu: 10.2
- Kutu:1458, Belge nu: 10.
- Kutu:1458, Belge nu: 2.6
- Kutu:1458, Belge nu: 2.5
- Kutu:1458, Belge nu: 11.1
- Kutu:1458, Belge nu: 11.2
- Kutu:1458, Belge nu: 5.3
- Kutu:1458, Belge nu: 5.2
- Kutu:1458, Belge nu: 4.1
- Kutu:1458, Belge nu: 4.
- Kutu:1458, Belge nu: 3.3
- Kutu:1458, Belge nu: 3.1
- Kutu:1458, Belge nu: 3.2
- Kutu:1458, Belge nu: 6.1
- Kutu:1458, Belge nu: 6.2
- Kutu:1458, Belge nu: 14.4
- Kutu:1458, Belge nu: 14.

II- Kitaplar, Makaleler, Tezler vd. Yayınlar

- Aslan 2000 Betül Aslan, *I. Dünya Savaşı Esnasında "Azerbaycan Türkleri"nin "Anadolu Türkleri"ne Kardeş Kömeği (Yardımları) ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı yay., Ankara.
- Attar ve Şimşir 2013 Aygün Attar - Sebahattin Şimşir, *Tarihten Günümüze Türkiye'de Yaşayan Azerbaycan Türkleri*, Berikan yayınevi, Ankara.
- Halaçoğlu 1995 Ahmet Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeliden Türk Göçleri*, 2. Baskı, TTK yay., Ankara 1995
- Nizamname 1329 *İskân-ı Muhâcirîn Nizamnamesi*, İstanbul 1329
- Köstüklü 2012 Nuri Köstüklü, "I. Dünya Savaşında Rusya'nın Ukrayna ve Diğer Bölgelerindeki Türk Savaş Esirlerine Dair Bazı Tespitler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Temmuz 2012, sayı:83, s.1-16.
- Köstüklü 2001 Nuri Köstüklü, *Kazım Karabekir ve Eğitim*, Çizgi Kitabevi yay., Konya 2001; 7. Baskı Konya 2016
- Kutlu 1997 Cemil Kutlu, *I. Dünya Savaşında Rusya'daki Türk Savaş Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülme Faaliyetleri*, Doktora Tezi, Atatürk Üniv. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Erzurum.
- Memiş ve Köstüklü 2005 Ekrem Memiş - Nuri Köstüklü, *Yeni ve Yakınçağda Türk Dünyası*, Çizgi Kitabevi, 4. Baskı, Konya.
- TBMM 1977 *TBMM Zabıt Ceridesi*, 15.02.1926 tarihli 56. İctima, Ankara 1977, C.22